

دکتر محمد کلیم سہسرامی و خدمات زبان و ادبیات فارسی و اردو
[Contribution of Dr. Mohammad Kalim Sahsarami to Persian and
Urdu Language and Literature]

Dr. Md. Shamim Khan

Professor (Rtd.), Department of Persian Language & Literature, University of Rajshahi, Bangladesh

ARTICLE INFORMATION

The Faculty Journal of Arts
Rajshahi University
Special Volume-7
ISSN: 1813-0402 (Print)

Received : 27 February 2025
Received in revised: 21 April 2025
Accepted: 16 March 2025
Published: 25 October 2025

Keywords:
Sahsarami, India, Pakistan, Iran, Bihar
Department of Languages.

ABSTRACT

Professor Dr. Mohammad Kalim Sahsarami (1930-2006) was a reputed Persian-Urdu Scholar, Critic and writer in Bangladesh. He has also well-known personality in India, Pakistan and Iran. Dr. Mohammad Kalim born in 1930 at Bihar province, India. He had migrated from India to East Pakistan (Bangladesh) in the year 1950 with his elder Brother. He got his B. A. (Hons) and Master degree in Urdu from Dhaka University in 1957-1959 respectively. He joined as a lecturer of Urdu-Persian in the department of Languages, University of Rajshahi in 1962. This Article aims to discuss on the literary works of the prominent writer Dr. Mohammad Kalim and evaluation of his Contributions.

بدون شک خداوند تعالی در هر زمان افرادی در این دنیا می فرستند و اسم آن و کارنامه ایشان همیشه نزد علماء و شعراء و دانشمندان تشویق می شوند. دکتر محمد کلیم یکی از آنها هستند. یک شاعر اردو زبان شاید درباره همین دانشمند گفته است.

کون کھتا ہے کہ موت آئے گی تو مرجاؤں گا * میں دریا ہوں سمندر میں اتر جاؤں گا

ترجمہ: چہ کسی گفته کہ آمدن مرگ مرده می شوم

من آن رود خانه هستم کہ بہ دریا می ریزم

یکی از دانشمندان برجسته و اساتید که سی و چهار سال زبان و ادبیات فارسی و اردو را در بنگلادش گسترش داد. دکتر محمد کلیم می باشد. نه فقط بنگلادش بلکه شبه قاره هند و پاکستان هم بعنوان یک محقق و نقاد شناخته می شود. دکتر محمد کلیم در ادبیات فارسی و اردو محققاً صاحب نظر هستند و شکی نیست که در این زمینه ها تالیفات پر ارزش وی نیزد علاقمندان علم و دانش را راهنمایی می کند.

دکتر محمد کلیم بنام کلیم سہسرامی در حلقه احباب و علم و دانش شناخته می شوند. در سال ۱۹۳۰م در سہسرام یکی از شهرستان یالت بیہار، ہند متولد شد. بدین سبب خود را سہسرامی می نوشتند. پدرشان محمد کریم است و خانواده آن از طبقہ متوسط می باشد. بنابر سنت قدیم اورا برای درس ابتدائی در مدرسہ خانقاہ کبیرہ فرستاد. در آن مدرسہ زبان فارسی، اردو، عربی، فقہ اسلامی، ریاضی، فن خطاطی و قرأت قرآن را در حضور علماء مامور آن زمان بخوبی فرا گرفت. در سال ۱۹۴۶م از دانشگاه پتنہ (بیہار) دورہ دبیرستان با تمام رسانید، سپس در دانشکدہ بیہار ناسیونال دوسال درس دورہ متوسط خواند ولی نتوانست در امتحان شرکت کرد. سبب این بود کہ در آن زمان نہضت ہند و پاکستان اتفاق افتاد و واردات قتل و غارت و ہرج و مرج سیاسی خصوصاً سراسر ایالت بیہار شروع شدہ بود.

ناچار دکتر کلیم با برادر بزرگ مهاجرت به پاکستان شرقی شد و یک و نیم سال درس متوسطه را ادامه داد و در سال ۱۹۵۲م از دانشکده دولتی داکا امتحان دوره متوسطه شرکت نمود و موفق شد. سپس در سال ۱۹۵۷م - ۱۹۵۹م از دانشگاه داکا لیسانس و فوق لیسانس در ادبیات اردو دریافت نمود و شاگرد اول با امتیاز قرار گرفت و فوق لیسانس در زبان و ادبیات فارسی از همین دانشگاه در سال ۱۹۶۴م حاصل نمود. در این هفت سال دوره تحصیلاتی دکتر کلیم اداره پست دولتی برای حصول نان و خورش کار می کرد و طرف دیگر تحصیلات خود را ادامه می داد. این سعی و کوشش او را در تلاش و دانش راه را باز کرد.

شغل استخدام رسمی را از دانشکده دولتی راجشاهی آغاز گردید و از سال ۱۹۶۲م بعنوان مربی زبان اردو و فارسی در دانشگاه راجشاهی به گروه زبانها در آمد. سپس از طرف وزارت فرهنگ و هنر دولت ایران بورسیه گرفت و در سال ۱۹۶۵م برای تحصیلات عالی ایران رهسپار شد. دکتر کلیم در دانشگاه تهران حدود چهار سال به گروه زبان و ادبیات فارسی مخصوص به خارجیان کار شناسی ارشد و دکترای زبان و ادبیات فارسی بخوبی گزرانید. در همین زمان دکتر کلیم از استادان دانشمند که دارای تخصص در زمینه خود بودند، کسب علم و فن کرد. آنها عبارتند از استاد فرورز انفر، دکتر محمد معین، دکتر ذبیح الله صفا، دکتر ضیاءالدین سجادی، دکتر خلیل خطیب رهبر و دکتر جعفر شهیدی حضور داشتن. دوران مقیم ایران دکتر کلیم زبان اوستا، زبان پهلوی و فارسی باستان هم یاد گرفته بود. موضوع رساله دکترای او "فرق تصوف اسلامی و نفوذ و تأثیر آن در بنگال (تا قرن دهم هجری قمری) می باشد. دکتر حسن مینوچهر رهنمای پایان نامه او بود و در اوایل ماه ژانویه سال ۱۹۷۰م با اخذ دکترای زبان و ادبیات فارسی موفق شد. سپس به دانشگاه راجشاهی بازگشت و در گروه زبانها دوباره منسک شد.

دکتر کلیم در ماه اوت در سال ۱۹۷۶م به عهده استاد دانشیار و در ماه دسامبر ۱۹۸۱م به استاد فارسی و اردو در دانشگاه راجشاهی ترفیع یافت. او دو بار رئیس گروه زبانها در سال ۱۹۷۶-۱۹۷۹م و ۱۹۸۵-۱۹۸۸م عهده داشتند و بخوبی وظیفه ای شان پایان رسانید. وقتی که دکتر کلیم ترم آخر رئیس گروه بودند به همکاری استاد های گروه فوق لیسانس دوساله در زبان اردو و فارسی باز شده. قبل از آن در گروه زبانها فقط شرکت اختیاری (Subsidiary) دوساله بود. دانشجویی کسی که در دانشکده علوم انسانی لیسانس درس می خواند. برای آن لازم بود که دو درس واحد همراه لیسانس باید بگیرند. علاوه بر یک ساله کورس مقدماتی به زبانهای مختلف مثلاً فارسی جدید، فرانسه، روسیه، ژاپنی، چینی، هندی و آلمانی رائج بود. شاید در سال ۱۹۹۶م یا ۱۹۹۷م به تصمیم دانشکده علوم انسانی لیسانس و فوق لیسانس به زبان فارسی، اردو و سانسکریت باز شد. بی مناسب نسبت اگر اشاره شود که در سال ۲۰۱۶م در ماه ۲۶ نوامبر زبان و ادبیات فارسی از گروه زبانها جدا شده و سفر تازه یک گروه مستقل شروع کرد و ده استاد به همین گروه مشغول کار هستند. انشاءالله به زودی سه نفر استاد در این گروه استخدام خواهد شد.

ازدواج و اولاد: دکتر محمد کلیم در سال ۱۹۶۵م با خانم صالحه ازدواج کرد. همسر آن خواهرزن سابق چیف جستس بنگلادش و سابق صدر مملکت ابو سعادت محمد صائم (ا - ایم صائم) و نوای خان بهادر شمس العلماء پرنسپال مدرسه عالی کلکتة دکتر هدایت حسین بود که در عهد برطانیه وظیفه داشتند. صالحه کلیم از دانشگاه کلکتة مدرک فوق لیسانس، تاریخ و تمدن اسلام حاصل نموده و دانشکده زنان راجشاهی چندین ماه به درس و تدریس مشغول بودند. سپس به همراه دکتر محمد کلیم ایران رفت. وی یک پسر و یک دختر داشتند. پسر آن محمد اعجاز

کلیم مهندس الکترونیک بود و دختر ارم کلیم فوق لیسانس در نفسیات از دانشگاه راجشاهی نائل آمد و هردو خارج از کشور زندگی می کنند. دکتر محمد کلیم ۲۹ نوامبر ۲۰۰۶ م. در شهر میمنسنگ دعوت حق را لبیک گفت.

ذوق ادبی: از زمانه طالب علمی ذوق ادبی دکتر محمد کلیم شروع شده بود. دوران درس خواندن مدرسه کبیریه خانقاه سهرام چند طلبه جمع شده بودند و هماهنگی آنان "انجمن حمایت اردو" که بعداً "انجمن ترقی اردو" تأسیس شده یک مجله قلمی (دست نویس) سه ماهی بنام "پیام اردو" شروع کرد. وقتی که محمد کلیم در دبیرستان درس می خواند دیگر هم یک مجله دست نویس سه ماهی بنام "صهبا اردو" به همکاری احباب آن زمان آغاز کرد. نامه نگاران که در آن زمان شهرت داشتند به صحبت آنان زبان و بیان و نکات مهمی علمی و ادبی را کسب کرد. این اثری بود که محمد کلیم دوران درس خواند دانشگاه داکا از استادان و دانشمندان دانشگاهی دکتر عندلب شادانی و سائر آنان اکتساب فیض حاصل نموده. دکتر عندلب شادانی دو یا سه بار رئیس دانشکده علوم انسانی و رئیس گروه فارسی و اردو به عهده داشتند. وی یک محقق، نقاد و شاعر زبان فارسی و اردو در زمان خود شناخته می شود. محمد کلیم به آن استاد ارجمند تشویق حاصل نمود و دوران انقلاب ایران بقول خویش از دکتر حسین رای پوری نکات ادبی و علمی به دست آورده.

ذوق شعر: دکتر کلیم شاعر نبود ولی ذوق شعری داشت. چند غزل دوران طالب علمی در سال ۱۹۴۴-۱۹۴۵م مجله شاعر ممبئی و چند نظم در مجله "فکر لطیف" مغل سرای و "همایون: به چاپ رسیده. وی برای تفتن خود گاهی شعر می سرودند و هر جا که محفل شاعره برگزار می شود شرکت داشتند و شعر هم می خواندند ولی حالا غزلها یا نظم های آن بصورت کتاب یا نسخه آن به دست ما نرسید.

آثار ادبی دکتر محمد کلیم: در اصل موضوع تحریر وی تلاش و جستجو و تحقیق و تنقید می باشد. سائر مقاله های که زبان فارسی و اردو وانگلیسی نوشته شده به همین نوع دیده می شود. چند کتاب او که به چاپ و انتشار رسیده بدین قرار می باشد. *بیمار بلبل، غالب شناسی در بنگال، روایت و درایت، مآثر بنگال، A Concise Etymological Dictionary of Persian Language (Iranian Philology)*، خدمت گزاران فارسی در بنگلادش. بطور اختصار کتابهای که ذکر شده معرفی می نمایم.

۱- بیمار بلبل: بیمار بلبل در اصل تصنیف ماستر احمد حسین وافر است. این نمایشنامه به زبان اردو است. و در سال ۱۸۸۰م از محمدی پرس، داکا به چاپ رسیده و اولین نمایشنامه به زبان اردو بشمار می آید. موضوع آن عشقیه است و نویسنده این را بطور نمایشنامه به تحریر آورده است. دکتر محمد کلیم "بیمار بلبل" را تدوین و تصحیح کرده و سعی و کوشش کرد که این نمایشنامه نه فقط اولین نمایشنامه به زبان اردو در بنگلادش می باشد بلکه نخست طبع زاد نمایشنامه به تاریخ زبان اردو محسوب می شود. این کتاب به تعاون اردو اکادمی بنگال غربی و دانشگاه راجشاهی در سال ۱۹۸۷م به چاپ رسیده.

۲- غالب شناسی در بنگال: این کتاب هم مجموعه مقالات اردو است که در باره ای مرزا غالب دهلوی نوشته و در مجله های گوناگون به شبه قاره هند، پاکستان و بنگلادش بچاپ رسیده بود. کلچر اکادمی، محمدپور، داکا در سال ۱۹۹۰م این مقالات را بصورت کتاب منتشر کرد. اگرچه این کتاب مختصر می باشد ولی از لحاظ انفرادیت و جامعیت و نقطه فنی بحواله بنگال آن حقائق و واقعات جاهای را پر می کند که قبل از آن فارسی و ادب اردو اطلاعات مهم این خالی بود. دیگر آن که کتاب مذکور بحیث دستاویز غالب شناسی در بنگال می باشد و اهمیّت

خاصی دارد. وقتی که مرزا غالب دهلوی در بنگال اقامت داشته و معرکه آرائی بین غالب و احمد علی اصفهانی و طرفداران دوجانبه شروع شده بود. این قیضه ادبی را دکتر محمد کلیم مدلل تحلیل و تجزیه به تحریر آورده تا خواننده بتواند فکر و فنّ و فلسفه غالب رامی تواند بخوبی خواننده را درک کند.

۳- روایت و درایت: این کتاب نیز مجموعه مقالات تحقیقی و تنقیدی دکتر محمد کلیم می باشد. در اصل مزاج آن محققانه داشت و این را به ورثه به صحت دکتر عندلب شادانی رشد و تکامل به اوج رسیده. سیزده مقاله در این کتاب آورده شده. از آن چندتا بدین قرار است: سهسرام کا اُردو اسٹیج (اُردو استیج سهسرام)، نواب نصیر حسین خیال کی ایک نادر تحریر (یک نادر تحریر نواب نصیر حسین خیال)، صغیر بلگرامی کی ایک بیاض (یک بیاض صغیر بلگرامی)، صغیر کی ایک نایاب نظم (یک نظم نایاب صغیر). در ماه دسامبر ۱۹۹۱م این کتاب را از انتشارات نقاد، عالم گنج، پتنه، بیهار، هند شایع کرد. همه مقاله ها را به دقت سپرد قلم شده است و بنام سابق شعبه اُردو و فارسی پرفیسور اظہر اس، پی، جین کالج سهسرام مسنون کرد. اشفاق عادل این کتاب را مرتب کرده و در "عرض مرتب" وی محمد کلیم را به تفصیلی معرفی نمود. تحقیق و تنقید یک ربط خاصی دارد و همیشه لازم ملزوم به نظر می رسد. این هم درست خیال می کنم که هیچ تحقیقی نیست که در آن تنقید نباشد. اگر گفته می شود که محمد کلیم یک محقق و نقاد بود دروغ نیست.

۴- مآثر بنگال: کتاب مذکور هم مجموعه مقالات اُردو است. از عنوان کتاب مشخص می شود که همه مقاله ها را در آن جمع آورده شده، به بنگال تعلق دارد. پنج مقاله که در اوقات مختلف مجله های گوناگون شایع شده بود در این کتاب جا پیدا کرده. در سال ۱۹۹۳م، آقای مظہر الحسین، دپتی کنترلر آف آکاوٹس مرتب کرد واز دار الادب، هارون کالونی، پهلوائی شریف، پتنه، بیهار بچاپ رسانده.

۵- خدمت گزاران فارسی در بنگلادش: این کتاب یکی از آثار مهم و تاریخ ساز کارنامه دکتر کلیم می باشد. بعد از استقلال بنگلادش نخستین کتابی است که در تاریخ ادبیات فارسی بشمار می آید. در سال ۱۹۹۹م راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، داکا این کتاب را چاپ کرده است. کتاب مذکور یک جامع تاریخ برای فارسی دانان می باشد. نگارنده این کتاب را بر طبق ادوار تاریخی بنگال هفت قسمت تقسیم کرده که بدین قرار است:

۱- مقدمه: وضع سیاسی و ادبی بنگال

۲- عهد ترک

۳- عهد سلاطین آزاد بنگال

۴- عهد تیموریه مغول

۵- عهد انگلیسی

۶- عهد پاکستان

۷- عهد بنگلادش

لازم به تذکر این است که در این کتاب نه فقط تاریخ تفصیلی شعرای بنگلی نژاد می باشد. بلکه احوال و آثار آنان بطور مثال آورده و گاهی تبصره و تشریح داده است تا خواننده آن را بخوبی درک می کنند.

6. A Concise Etymological Dictionary of Persian Language (Iranian Philology)

دکتر شیخ غلام مقصود هلالی این کتابچه را به نام *(Iranian Philology)* در سال ۱۹۴۵ م به تحریر آورده است. نسخه خطی آن پیش آقای همایون خالد پسر نویسنده نگاهداری شده. نیم قرن بعد دکتر کلیم این نسخه خطی را بدست آورد و آن را بنام *A Concise Etymological Dictionary of Persian Language* ایدیت کرده است. واژه‌های بصورت آو نویسی به تحریر آورده معنی آنرا به ایگلیسی شرح داد. این کتابچه دارای ۳۲ صفحه است ولی از لحاظ تاریخی و ادبی اهمیت خاصی دارد و کتابخانه خدا بخش، پتنه، بیهار در سال ۱۹۹۶ م آن را چاپ کرد.

مقالات علمی و ادبی دکتر کلیم به زبان فارسی، اردو و انگلیسی:

مقالات به زبان فارسی

- ۱- سهم عرفان در گسترش آداب اجتماعی اسلام در بنگال مجله دانش، اسلام آباد، شماره-۲۳، (۱۳۴۹ ش)، پاکستان.
- ۲- اصطلاح جام جم در شعر حافظ مجله اندو ایرانیک، کلکته، ۱۹۸۷ م، هند.
- ۳- جلوه های کشمیر در شعر فارسی مجله اقبالیات، لاهور، پاکستان.
- ۴- مطالعات در زمینه ایران شناسی در بنگلادس (دست نویس)
- ۵- اهمیت زبان فارسی در ترویج ادبیات اردو (دست نویس)
- ۶- حکایت قد آن شرح (ویژه نامه دکتر غلام سرور)، دانش، شماره ۵-۷، ۳۶۵ ه.ش. / ۱۹۸۶ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان.
- ۷- بررسی مختصر پیشرفته زبان فارسی در بنگال، دانش، شماره ۸، ۱۳۶۵ ه.ش. / ۱۹۸۶ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان.
- ۸- عشقی عظیم آبادی، قند فارسی، شماره ۱۰، ۱۳۷۴ ه.ش. / ۱۹۹۵ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، دهلی نو، هند.
- ۹- همکاری بین اصطلاح سازان فارسی و اردو، دانش، شماره ۱۰، ۱۳۶۶ ه.ش. / ۱۹۸۷ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان.
- ۱۰- فرهنگ ضرور المبتدی، دانش، شماره ۳۶، ۱۳۷۲ ه.ش. / ۱۹۹۴ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان.
- ۱۱- معرفی احوال فردوسی و ترجمه های شاهنامه، دانش، شماره ۳۷-۳۹، ۱۳۷۲ ه.ش. / ۱۹۹۴ م، راینی فرهنگی جمهور اسلامی ایران، اسلام آباد، پاکستان.

مقالات به زبان اردو

- ۱- بنگلادیش میں عہد غالب کی دو کمیاب فارسی تصانیف مجله غالب انسی تیوت، دلہی نو، هند.
- ۲- بنگلا ر امد-تقسیم بعد، مجله تصرفت (ہفت روزہ)، لاهور، پاکستان.
- ۳- وحشت کا فن، مجله قومی زبان، ۱۹۷۷ م، کراچی، پاکستان.
- ۴- دیوان ہاشم، ۱۹۷۸ م،؟
- ۵- بہادرشاه ظفرکا المیہ، مجله صحیفہ، ۱۹۸۸ م، لاهور، پاکستان.

مقالات به زبان انگلیسی

1. Persian writings in Bengal and their impact on socio cultural life, Indo-Iranica, Iran Society, Kolkata.
2. Hafiz Shirazi and Bengal. Indo-Iranica, Iran Society, 1985, Kolkata.
3. Dr. Shadani As a Persian Scholar. Indo-Iranica, Iran Society, 1994, Kolkata.
4. Iqbal's Concepts of Muslim Revival. Indo-Iranica, Iran Society, Kolkata.
5. استاد فرزانه دکتر کلیم- دانشگاه راجشاهی، بنگلادش